

УДК 340.12

Ю. М. Оборотов
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави і права ОНЮА

ПОНЯТТЯ «ОБРАЗ ДЕРЖАВИ» ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Проблематика, пов'язана з категорією «образ», використовується у філософії як форма відображення об'єкта у свідомості людини. На чуттєвому ступені пізнання образами є відчуття, сприйняття та уявлення, на рівні мислення — поняття, судження, концепції, теорії. Образ об'єктивний за своїм джерелом — об'єктом, який відбивається, та ідеальний за засобами (формами) свого існування. Формою втілення образу виступають практичні дії, мова, різні знакові моделі [1]. Використання поняття «образ» стосовно держави з 50-х років минулого сторіччя одержало поширення при аналізі міжнародних відносин. Пріоритет у його застосуванні для пояснення причин ворожості у відносинах між державами належить К. Боулдингу. Він же довів існування національних образів «інших» держав у міжнародній системі [2].

Дослідження образу держави, що розгорнулися, дозволили виділити не тільки образи «ворогів» і «союзників», але і вийти на такі образи, як «імперія зла», «жертва агресії», «наддержава», «залежна держава», «кримінальна країна», «держава, що не відбулася» і т. д. Стало зрозумілим, що образ держави потрібно розглядати як у контексті міжнародних відносин, так і стосовно до самої держави, тобто можливий як міжнародний рівень аналізу образу держави, так і національний рівень [3].

Тим часом поняття «образ держави» достатньо давно увійшло під іншою категорією у вітчизняну політику і юриспруденцію. Так примітно, що в марксистсько-ленінському вченні про державу те, що подається як типи держави, по суті є ні що інше як образи держави: рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний, — де вся констrukція цих образів держави вибудована для того, щоб позначити, з одного боку, прогрес у розвитку держави, а з іншого боку — її рух до бездержавного суспільства [4].

Не випадково, у цьому зв'язку таке поширення одержало оперування образами експлуататорської і неексплуататорської (соціалістичної) держави, де лише соціалістична держава розглядалася як прийнятний образ (тип) держави [5].

Стійкість у використанні образів експлуататорської і неексплуататорської держави в марксистсько-ленінському трактуванні продовжує зберігатись навіть у сучасних підручниках з теорії держави і права на тлі протиставлення формацийного і цивілізаційного підходів до держави [6].

Можна відзначити, що незадоволеність використання образів експлуататорської і неексплуататорської держав, їх недостатня ефективність у кінцевому рахунку породила формування «образа загальнонародної держави» як нового етапу в розвитку соціалістичної державності [7].

Очевидно, цим пояснюється легкість проникнення до нашого політичного лексикону «образу правової держави» і «образу соціальної держави», тому що це проникнення багато в чому було визначено виділенням і використанням у 70-80-і роки ХХ сторіччя «образу загальнонародної держави».

Сьогодні можна констатувати становлення та розповсюдження в реальному бутті держави, політиці держави все нових «образів» держави. Слід зазначити, що різноманіття існуючих в умовах нашого часу держав з розходженням моделей державних органів, методів і процедур їх діяльності сприяє пошуку оптимальних форм держави, найбільш ефективних варіантів її функціонування. У цьому напрямку одержує свою визначеність і все частіше використовується «образ сучасної держави» [8], за допомогою якої переборюються і систематизуються вже довгі роки використовувані ідеали демократичної, правової і соціальної держави. В образі сучасної держави помітне прагнення підкреслити відповідність існуючої держави визначеним критеріям, прийнятим сьогодні світовим співтовариством, у якості яких виступають так звані загальнолюдські цінності [9].

Образ сучасної держави пов'язаний з подоланням емпіричного підходу до держави, коли будь-яка організація публічної політичної влади з такими атрибутами як територія, народ і влада визнається державою. Дійсно, для образу несучасної (точніше досучасної) держави ці характеристики достатні. Сьогодні ж держава прагне заявляти про себе як про цивілізовану форму організації публічної політичної влади, завдяки чому вона не тільки здатна служити загальному благу, але і забезпечувати вільний розвиток індивіда. Тому до держави застосовні визначені вимоги, що виражені в нормативному підході до держави. Хотілося б при цьому уникнути ототожнення нормативного і правового, оскільки в зміст нормативного входять вимоги, що є не тільки правовими. Відзначимо, що образ досучасної держави обтяжений неадекватністю її розмірів, деконституціоналізацією і делегітимацією держави. Образ сучасної держави, насамперед, пов'язаний з досягненням суспільного компромісу, вирішенням соціальних протиріч і конфліктів, ефективною управлінською організацією, що, як і за старих часів, активно впливає на хід суспільного розвитку.

У теоретичному плані образу сучасної держави відповідає парадигма «легітимної держави», тобто держави, що користується підтримкою народу і контролюється громадянським суспільством. Легітимна держава перемагає недоліки як максимальної держави (справедлива держава з її колосальною бюрократією), так і мінімальної держави (держава політичного реалізму, що обмежує свою діяльність охороною кордонів і боротьбою зі злочинністю). При цьому межі державного регулювання регламентуються конституцією і гарантують збереження і розвиток механізмів суспільного саморегулювання. Дуже важлива ця проблема в плані співвідношення і взаємодії державного управління і місцевого самоврядування. З іншого боку, якісно змінюється вплив громадян на створення, перетворення і навіть функціонування державних інститутів, що дає підставу фахівцям стверджувати про зростаючу державотворюючу роль громадян. Легітимна держава має орієнтиром оптимальну комбінацію індивідуальної і громадянської свободи з державною владою. Збереження особистої свободи — найви-

ща політична цінність у легітимній державі. З цього, однак, не слід робити висновків, що легітимна держава ігнорує такі цінності, як безпеку і національну незалежність, добробут і економічний розвиток, конституційний устрій та ін.

Іноді легітимність держави виводять безпосередньо із соціальних функцій, здійснюваних соціальних програм. Однак розвиток західних держав за останні десятиліття показав, що «соціальна держава» неминуче стає гальмом розвитку суспільства й особистості, впливає на економіку, руйнує традиційні цінності і гострою стає проблема розвантаження держави від невластивих її функцій, скорочення бюрократичного апарату, обмеження масштабів діяльності держави.

Цікаво в цьому плані відродження образу «експлуататорської держави» у сучасній політології як держави, що використовуючи монополію на насильство намагається максимально забезпечити власні доходи чи доходи групи, що володіє найбільшим потенціалом насильства і контролює державний апарат на шкоду добробуту суспільства [10].

Необхідно відзначити, що «образ сучасної держави» все частіше витісняє «образ національної держави». У першу чергу це пов'язано з процесами глобалізації, під впливом яких відбувається девальвація такого найважливішого інституту різних цивілізацій як держава. Втрачаються ті риси держави, що традиційно пов'язуються з образом національної держави. Так під впливом глобалізації держава губить свою унікальну ідентичність, відбувається ерозія внутрішнього суверенітету (тут характерні протиріччя між транснаціональними корпораціями і державою); вона зіштовхується з наростанням кризових явищ, оскільки глобалізація викликає напругу і посилює конфлікти в менш розвинутих країнах і регіонах; далі інтенсифікується збільшення кількості держав (якщо після Другої світової війни було близько 50 держав, то зараз тільки в ООН представлено 190 держав (40 не представлені), а за прогнозами в наступні 25 років їх кількість досягне 500); росте кількість недержавних суб'єктів, які здійснюють діяльність, що раніше складала державну сферу (транснаціональні корпорації, міжнародні неурядові організації і т. д.); нарешті, держава все більш займається глобальними проблемами — екологічними, інформаційними, культурними і т. д. [11].

Можна констатувати, що проблема переосмислення місця і ролі національної держави в сучасному глобалізованому світі здобуває все більшу актуальність. Тут можуть бути виділені різні грані змін у державі: від змін її властивостей до структурних та інституціональних новел. Характерно при цьому, що визначальне значення для існування держави здобуває центральний конфлікт нинішньої епохи, виражений у протиставленні глобального і локального [12]. Здатність держави бути ефективною і в такому протистоянні виражена в гнучкості проведеної центральною державною владою регіональної політики. Тут проглядаються можливості збереження своєї ідентичності і внутрішньої цілісності при певній втраті суверенітету у взаємодії з численними партнерами. Не випадково все ширше одержує поширення термін «глокалізація» як комбінація скасування меж і стирання національних розходжень зі збереженням своєї культури і відособленості [13].

У цьому плані пояснюється зростаючий інтерес до федеральної моделі організації державного життя, що починає розглядатися як одна з оптимальних моделей існування держави в умовах глобалізації. Показове прагнення до перетворення Європейського Союзу у федерацію, повзуча федералізація (регіоналізація) Іспанії й Італії, офіційна федералізація Бельгії. Тому заслуговує глибокого аналізу твердження «чим більш передовою в економічному, політичному, цивільному відношенні є та чи інша країна, тим сильніше вона тяжіє до федеральних експериментів» [14].

Фахівцями з глобалістики розглядається трансформація державних форм і виділяється чотири типи держав, що одночасно співіснують у глобальному світі: класична форма держави, держава в економічних межах, несуміжна держава, держава в державі [15]. Одна з найважливіших проблем глобалізації виражена в тому, що інститути і практика сучасної демократії, що виникли в рамках національних держав, погано пристосовані до умов світу, який глобалізується. При цьому ерозія національної держави підштовхується як надбудовними над нею «транснаціональними надбудовами», так і множенням центрів ефективних рішень на рівнях нижче національного, що відкриває простір для локалізації, фрагментації на інших поверхнях національної держави [16].

Сьогодні держава з важкістю зберігає свою національну ідентичність у зв'язку з тим, що чотири сили руйнують сформовану державну систему: транснаціональні корпорації; недержавні організації; самовизначення нових націй; різка мобільність населення, що підсилюється [17]. Дуже серйозні проблеми для держави пов'язані зі сферою інформації. Інтернет як всесвітня інформаційна мережа дозволяє реалізувати інформаційні контакти без дотримання державних кордонів, розвивати електронну торгівлю, інші фінансові контакти і багато чого іншого [18].

Чи здатні зміни в напрямку широкого використання мережних комунікацій породити якісно нову суспільно-політичну систему в доступному для огляду майбутньому? Більшість схильна до того, що відповідь на це питання повинна бути позитивною. Причому крайня позиція полягає в тому, що інститут національної держави зникне під впливом глобальних комунікацій.

Безперечно, можна погодитися з досить оптимістичним прогнозом про розвиток держави в умовах глобалізації, що полягає у наступному: держава залишається головним учасником міжнародних відносин, хоча і змушена буде поступитися багатьма своїми позиціями; вплив інших недержавних учасників примусить державу змінити манеру здійснення влади; з'явиться ще більше проблем, які держава не зможе вирішувати самостійно; держава в принципі здатна виявляти гнучкість при виникненні нових проблем; повинна змінитися роль уряду в його просуванні від бюрократії до менеджерства; недержавні структури будуть усе активніше конкурувати з державою; державна влада дедалі частіше делегуватиме свої повноваження недержавним утворенням [19].

Усі ці зміни в державі свідчать, що образ національної держави поступово заступається образом сучасної держави, що відповідає внутрішнім і зовнішнім критеріям державної діяльності в нову епоху.

Між тим, сам образ сучасної держави одержує свою конкретизацію в системі образів, які формуються новими умовами існування держав. Сформована техносфера як найвищий матеріальний результат усієї попередньої еволюції людства формує ці нові образи держав, одночасно вибудовуючи ієрархію держав по їхньому місцю в системі функціональних зв'язків техносфери з зовнішнім для неї світом. Вбудовування держав у систему глобальних зв'язків і залежностей розвиває традиційний суверенітет держави, доповнюючи його регулюванням по вертикалі від регіонального, міждержавного і міжнародного до глобального регулювання. У цьому зв'язку складаються образи держав за наступними концентричними колами забезпечення техносфери [20]:

- 1) постіндустріальні держави, які знаходяться у певних структурних відносинах і складають власне техносферу — «образ техносферної держави»;
- 2) держави — реальні претенденти на швидке входження в техносферу за рівнем розвитку чи за життєво важливими функціями, які необхідні для техносфери, — «образ держави, що претендує»;
- 3) держави, необхідні техносфері як джерела енергоресурсів і сировини, або як найбільш ємні ринки — «образ сировинної держави»;
- 4) держави, які заміщуються, функції яких стосовно техносфери можуть виконувати інші держави — «образ держави, яка заміщується»;
- 5) держави, байдужі для існування і життєдіяльності техносфери — «образ непотрібної держави»;
- 6) держави, ворожі до техносфери чи до держав, які до неї входять, що підкріплюють цю ворожість діями чи можливістю завдання шкоди — «образ ворожої держави».

Як справедливо відзначає Ю. А. Тихомиров, зростаючі інтеграційні процеси породжують як реальну, так і уявну подібність держав [21]. При цих обставинах привабливість формування образу сучасної держави не викликає сумнівів, дозволяючи державі зберігати свою унікальність, незважаючи на втрату багатьох характеристик національної держави, що дійсно багато в чому вже виявилось «будівельним матеріалом» для становлення міжнародних і регіональних союзів нашого часу [22].

Характерно, що, з одного боку, образ сучасної держави транслює розповсюджену ілюзію, начебто громадянин здатний тримати в руках, контролювати чи змінювати державу, використовуючи існуючі демократичні інститути і систему народовладдя [23].

З іншого боку, образ сучасної держави пов'язаний з подоланням вад демократії, настільки очевидних в образі національної держави, оскільки сьогодні необхідно забезпечити ефективність діяльності в державному управлінні, що повинно бути забезпечене участю кращих [24], а це націлює на ствердження елементів аристократичної форми державної влади.

Отже, образ сучасної держави виявляється здатним нести в собі компоненти традиційних форм держави в їхньому поєднанні з новими інтегративними та ієрархізованими зв'язками, у яких відбувається сучасне державне буття.

Необхідність здійснення державної діяльності в рамках соціуму і у взаємозв'язку з іншими державами, при існуючій активності взаємин держав на міжнародній арені, створює умови для формування, поряд із силовою політикою, так званої іміджевої політики. Вона є специфічним засобом взаємодії держави з навколишнім середовищем в умовах інформаційної революції, інструментом знаходження сумісності держави зі світом, який глобалізується [25]. Іміджева політика спрямована на трансформацію існуючих уявлень про національну державу в образ сучасної держави, що відповідає міжнародним стандартам прав людини, особливостям самосприйняття держав у сучасному світі.

Література

1. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверипцев, Э. А. Араб-оглы и др. — 2-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1989. — С. 432.
2. Киселев И. Ю. Образы государств в международных отношениях: механизмы трансформации // Полис. — 2003. — № 3. — С. 51.
3. Там само. — С. 52.
4. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве: история развития и современность. — М.: Наука, 1977. — С. 157–161.
5. Деясков А. И. Теория государства и права. — М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. — С. 104–105; Проблемы теории государства и права / Отв. ред. С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1979. — С. 66–69.
6. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М. И. Матузова, А. В. Малько. — Изд. 2-е. — М.: Юристъ, 2002. — С. 53–59.
7. Шендрюк М. П. Социалистическое общенародное государство: Социально-философский очерк. — М.: Мысль, 1985. — С. 47–99; Мурашин Г. А. Советское общенародное государство — воплощение идей Октября. — К.: Политиздат Украины, 1986. — С. 39–61.
8. Оборотов Ю. Н. Современное государство: Основы теории. — Одесса: Астропринт, 1998. — С. 12–14.
9. Чиркип В. Е. Современное государство. — М.: Междунар. отношения, 2001. — С. 7.
10. Елисеев С. М. Выйти из «Бермудского треугольника»: О методологии исследования постмодернистских трансформаций // Полис. — 2002. — № 6. — С. 76.
11. Иванец Г. И., Червонюк В. И. Глобализация, государство и право // Государство и право. — 2003. — № 8. — С. 88–90.
12. Захаров А. А. Федерализм и глобализация // Полис. — 2002. — № 6. — С. 116.
13. Там само. — С. 116–117.
14. Там само. — С. 117.
15. Костров Э. Г. Глобалистика — новая отрасль гуманитарного знания // Право и политика. — 2002. — № 7. — С. 127.
16. Глобализация. Модернизация. Россия (круглый стол) // Полис. — 2003. — № 2. — С. 39.
17. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2001. — С. 110.
18. Бачило И. Л. Государство и право в условиях глобализации // Государство и право на рубеже веков: Проблемы теории и истории. — М., 2001. — С. 32.
19. Кремьць Т. В. Нова роль держави як головного носія суверенітету в умовах глобалізації // Держава і право: Зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. Корсцького НАН України. — К., 2002. — Вип. 21. Юридичні і політичні науки. — С. 670–671.
20. Косолапов П. А. Международно-политическая организация глобализирующегося мира: модели на среднесрочную перспективу // Общественные науки и современность. — 2001. — № 6. — С. 151.
21. Тихомиров Ю. А. Государственно-правовая интеграция // Право и политика. — 2002. — № 6. — С. 47.
22. Там само. — С. 51.
23. Гуревич П. В. Политическая иллюзия // Право и политика. — 2002. — № 5. — С. 151.
24. Керимов А. Д. Изъяны демократии и возможные пути их преодоления // Право и политика. — 2002. — № 4. — С. 45.
25. Киселев И. Ю. Вказ. твір. — С. 50.